

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**DURĞU İŞARƏLƏRİNİN FUNKSIONAL-SEMANTİK
TİPOLOGİYASI**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: **Gülınar Tahir qızı Əsgərova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Mayıl Binnət oğlu Əsgərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aynurə Nəriman qızı Qurbanova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Anar Tofiq oğlu Fərəcov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
dosent
Gülsüm İsrafil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: Seçilmiş mövzunun aktuallığı çox zaman mübahisəyə səbəb olan durğu işarələrinin qoyulması məsələsinə get-gedə artan maraqla şərtlənir. Müxtəlif dillərin punktuasiyasına və orfoqrafiya qaydalarına dair qrammatikanın bu bölməsinin ciddi əhəmiyyət daşıdığını əyani şəkildə göstərən metodik vəsaitlərin çox böyük kəmiyyətinə rəğmən, bir çox tədqiqatçıların mülahizələrinə görə, müasir dilçilikdə durğu işarələrinin, bütövlükdə punktuasiyanın semantik, sintaktik, prosodik əsasları ilə bağlı prinsipial məqamları üzə çıxaran təfərrüatlı nəzəri tədqiqatlara rast gəlmək olmur. Müxtəlif dillərdə durğu işarələri sistemi mövzusu bir daha ona görə böyük maraq doğurur ki, fərqli yazılı mətnlərdə durğu işarələrinin qoyulmasına aid çətinliklər tamamilə öyrənilməyib və tam şəkildə işıqlandırılmamışdır. Mübaligəsiz demək olar ki, punktuasiya istənilən janrlı yazılı mətnin həm düzgün qurulmasında, həm də oxunmasında çox böyük önəm daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir durğu işarəsi, cümlədə qrammatik istifadəsinin ciddi müəyyən olunmuş hallarından əlavə, özündə böyük semantik yük daşıyır ki, bu da, hər şeydən öncə, onun məzmun dolğunluğu ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan punktuasiya gerçəkliyin parçası olan mətnin anlaşılmasında onu yaradan müəllifin düşüncəsinin ifadəsində özünəməxsus məna mərkəzi kimi çıxış etdiyinə görə mühüm həlqə hesab edilir.

Hal-hazırda dünya dillərində tətbiq olunan durğu işarələrinin tipologiyasının öyrənilməsi punktuasiya sistemlərinin ortaq və diferensial cəhətlərini təsbit etməyə imkan verir. Müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələrinin funksional-semantik xüsusiyyətlərindəki müştərək cəhətlərin mövcudluğu punktuasiya sistemləri arasındakı inteqrasiyanın araşdırılmasını zəruriləşdirir.

İndiyə qədər punktuasiyanın nəzəri aspektlərindən M.V. Lomonosovun, Y.K.Qrotun, B. de Kurtenenin, V.V.Vinoqradovun, A.M.Peşkovskinin, A.B.Şapironun, L.Şerbanın, N.S.Valginanın, N.L.Şubininin, R.Skeltonun, G.Nunberqin tədqiqatlarında sistemli şəkildə olmasa da, müxtəlif səviyyələrdə bəhs edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində isə F.Ağazadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev,

Ə.Abdullayev, Z.Budaqova, A.Qurbanov, B.Xəlilov, Q.Kazımov, İ.Kazımov, S.Mustafayeva, N.Qulamoğlu və İ.Əsgərovun araşdırmalarında durğu işarələrinin mahiyyətindən və funksiyalarından bəhs olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində durğu işarələrinin funksional-tipoloji aspektdə öyrənilməsinə həsr edilmiş ümumiləşdirilmiş əsərlər, demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələri sistemidir. Tədqiqatın predmeti isə cümlənin və mətnin təşkilində durğu işarələrinin funksiyası və mənalrı, durğu işarələrinin tipologiyasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında dildə punktuasiyanın təşəkkülünün hansı əsasda təşəkkül tapmasını və inkişafını müəyyən etmək, onun sistemli xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələri sistemlərinin formalaşması və fəaliyyət göstərməsinin ümumi tipoloji və spesifik xüsusiyyətlərini aşkarlamaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- bütövlükdə dilin yazılı, qrafik sisteminin və onun yarım-sistemi kimi punktuasiyanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- bir sistem olaraq punktuasiyanın mühüm əlamətlərini və dil qanunlarının punktuasiyaya münasibətdə təzahür xarakterini üzə çıxarmaq;

- müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələrinin təşəkkül tarixini və xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;

- müxtəlif sistemli dillərdə eyni durğu işarələrinin müxtəlif şəkildə istifadə hallarını üzə çıxarmaq və sistemləşdirmək;

- müxtəlif sistemli dillərdə yazılı mətnin kommunikativ-sintaktik və kommunikativ-semantik təşkilində punktuasiya vasitələrinin funksiyalarını təsvir etmək.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqatda qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli üçün təsviri, funksional, tipoloji, sistemli analiz və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Dünya dillərində, demək olar ki, durğu işarələrinin tətbiqində ortaq prinsiplər əsas götürülür, ancaq fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur;

- Hər bir dilin ümumi punktuasiya qaydaları həmin dilin fərdi xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır;

- Dünya dillərində tətbiq edilən punktuasiya sistemləri nitq intonasiyasını, semantik və sintaktik prinsipləri nəzərə alır;

- Müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələrinin tipologiyası fərqli əlifba və yazı sistemləri ilə şərtlənir;

- Müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələri sisteminin funksionallığında strukturdaxili dəyişikliklərlə bərabər, xarici təsirlər də nəzərə cərpacaq dərəcədə rol oynayır;

- Müxtəlif sistemli dillərdə tətbiq olunan durğu işarələri yazılı nitqin praqmatikliyinə güclənməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində punktuasiyanın ümumi elmi-nəzəri məsələləri, müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələri sisteminin formalaşması və inkişafı tarixi geniş və əhatəli şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilmişdir. Eyni zamanda, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında yazılı nitqin formalaşmasında durğu işarələrinin fonetik, semantik, sintaktik və kommunikativ funksiyalarına nəzər salınmışdır. Bir sözlə, tədqiqat işində ilk dəfə olaraq yazılı mətnin qurulmasında müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələrinin rolu və funksiyaları kompleks şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Dissertasiyada həmçinin durğu işarələrinin praqmatik aspektləri nəzərdən keçirilmiş, müxtəlif dillərdə müəllif punktuasiyasının fərdi üslubun təşəkkülündəki rolu aydınlaşdırılmış, durğu işarələrinin müxtəlif sistemli dillərdəki analogi və diferensial əlamətləri təsbit edilmiş, müxtəlif qrafikalardan istifadə edən dünya xalqlarının yazı sistemlərində tətbiq olunan durğu işarələrinin funksional-semantik cəhətləri açıqlanmış, punktuasiyanın universal mahiyyəti üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti: Müxtəlif sistemli dillərin qrammatik sistemində yazılı mətnə durğu işarələrinin işlənmə qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsində tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti böyükdür. Tədqiqatın materialları və elmi nəticə-

ləri müxtəlif sistemli qohum və qohum olmayan dillərin durğu işarələri sisteminin müqayisəli-tarixi tədqiqi planında da maraq doğurur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, dissertasiyanın materiallarından ali məktəblərin filoloji istiqamətli fakültələrində ümumi dilçilik, müqayisəli-tipoloji dilçilik kimi linqvistik fənlərin, eləcə də müqayisəli qrammatika, punktuasiya kimi xüsusi kursların tədrisində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəalarını və nəticələrini əks etdirən elmi məqalə və tezislər respublika daxilində AKK-ın qeydiyyatında olan jurnallarda və xaricdə elmi nəşrlərdə dərc olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı beynəlxalq və respublika miqyaslı konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 4 səhifə, I fəsil 42 səhifə, II fəsil 31 səhifə, III fəsil 43 səhifə, nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 14 səhifədir. İşin ümumi həcmi 143 səhifə, 242 882 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiyanın strukturu və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Puntuasiyanın ümumi nəzəri məsələləri”** adlanan **I fəsil** altı yarım fəsildən ibarətdir. **I yarım fəsildə** (**“Puntuasiyanın tarixi”**) qeyd edilir ki, müasir durğu işarələrinin tarixi qədim yunan dilçiliyinə gedib çıxır. Vaxtilə eradan əvvəl III əsrdə yaşamış antik yunan filoloqu Aristofan ilk dəfə olaraq durğu işarələrinin funksiyalarından bəhs etmişdir. Orta əsrlərdə kitab

çapının yaranması ilə bağlı olaraq durğu işarələri geniş tətbiq olunmağa başlandı. Ən qədim durğu işarələrindən biri nöqtə işarəsidir. Məsələn, qədim türk yazılı abidələrində, əsasən, nöqtədən və qoşa nöqtədən istifadə edilmişdir. Antik yunan dövründə də əvvəllər durğu işarələri istifadə edilməmişdir, yazıda sözlər bir-birinə bitişik şəkildə yazılmışdır. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, durğu işarələrinin ilk dəfə tətbiqi qədim yunan mədəniyyətinin mövcud olduğu dövrlə bağlıdır. Dünyada ilk dəfə yazı sistemində durğu işarələrindən Bizanslı Aristofan Homerin əsərlərini nəşr edərkən tətbiq etmişdir. Ancaq durğu işarələrinin nəzəri aspektlərinin işlənməsi ilk dəfə qədim Roma mədəniyyəti mövcud olan dövrlərə aiddir. İsgəndəriyyə məktəbinin nümayəndəsi Frakiyalı Dionis əlyazmaları öyrənərkən durğu işarələrinin işlənmə prinsipləri haqqında ilk dəfə nəzəri müddəalar irəli sürmüşdü¹. İlk orta əsrlərdə Avropada xristianlığın yayılması ilə bağlı olaraq dini kitablar nəşr olunmağa başladı. Həmin dini kitablar zərif şəkildə nəşr olunduğuna görə artıq bu yazılarda durğu işarələri tətbiq edilmişdi. Sanskrit, ərəb, Koreya, çin, yapon və s. kimi qədim yazılı dil formalarında durğu işarələrindən az istifadə edilirdi və ya heç edilmirdi. Lakin şifahi nitq təkcə danışiq səslərindən ibarət deyil. Şifahi nitqin intonasiyası, prosodik ünsürləri mövcuddur. Həmin prosodik ünsürləri ifadə etmək üçün yazıda durğu işarələri yaradılmışdır. Punktuaasiya özünün müasir formasına görə daha çox İntibah dövrünə, xüsusilə, italyan alimi və naşiri Aldus Manitiusa borcludur. Orta əsrlərdə “Bibliya”nın bir çox dillərdə nəşrinin də punktuaasiya sisteminin təkmilləşməsinə köməyi olmuşdur. Müasir punktuaasiya sistemi XIX yüzilliyin əvvəllərindən etibarən inkişaf etmişdir.²

II yarımfasil “Punktuaasiya sistemi anlayışı” adlanır. Dilçiliyin durğu işarələrindən bəhs edən yarımfasli *punktuaasiya* adlanır. Punktuaasiya latınca *punktum* sözündən olub, “nöqtə” deməkdir. Punktuaasiya termini iki mənə daşıyır. Birincisi, bu termin durğu

¹ Шубина, Н.Л. Пунктуация современного русского языка / Н.Л.Шубина. – М.: Издательский центр Академия, – 2006. – с.15.

²Щерба, Л.В. Пунктуация // – М.: Литературная энциклопедия, – 1935. – с.368.

işarələrinin qoyulması qaydalarının toplusu olaraq başa düşülür. İkincisi, bu termin yazılı mətndə müəyyən hissələrə ayrılmanı göstərmək üçün istifadə edilən durğu işarələrinin özünü və onların sistemini bildirir. Punktuaasiya dilin ümumi qrafik sistemində xüsusi yer tutan işarələr sistemidir ki, bunlar hərflər və digər yazı vasitələri ilə (rəqəmlər, bərabərlik işarəsi, bənzərlik işarəsi və s.) ifadə etmək mümkün olmayan cəhətləri bildirmək üçün işlədilir. Durğu işarələrinin vəzifəsi danışmaq aktının məna daşıyan parçalara üzlənməsini (mənalı hissələrini) göstərməkdən və onların tanınmasını təmin etməkdən, habelə danışmada reallaşan sintaktik strukturun ritmik-melodik xüsusiyyətlərini əks etdirməkdən ibarətdir.

Punktuaasiya dilçiliyin müstəqil bir bölməsidir. Punktuaasiyanın dilçiliyin bir bölməsi kimi formalaşması və inkişafı XX əsrin ortalarından başlayaraq nəzəri sintaksisin inkişafı, mətn dilçiliyinin yaranması ilə bilavasitə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, punktuaasiyanı bəzən “*ikinci əlifba*”³, bəzən “*yaradıcılıq laboratoriyası*”⁴, bəzən isə “*yazının yol-nəqliyyat işarələri*”⁵ adlandırırlar. Müasir dilçilikdə punktuaasiyaya yazılı mətnin qurulması mexanizmi kimi baxılır. Yəni punktuaasiya sistemi hər bir yazılı mətnin texniki cəhətdən tərtibini reallaşdırır. Punktuaasiya sistemi hər bir dilin orfoqrafik normaları ilə tənzimlənir, yazılı nitqin əsas prinsipləri ilə müəyyənləşir, mətnin yazılı şəkildə qurulmasında funksional-praqmatik vəzifə daşıyır. Dilçilikdə punktuaasiya anlayışına həm yazı nəzəriyyəsi, həm mətn nəzəriyyəsi, həm də nitq nəzəriyyəsi prizmalarından baxmaq lazımdır.

“Ümumi dilçilikdə durğu işarələrinin öyrənilməsi” adlanan **III yarımfaslı** qeyd edilir ki, dünya dillərində durğu işarələrinin sistemləşdirilməsi və durğu işarələri ilə bağlı əsərlərin yaranması fərqli dövrlərə aiddir. Dilçilikdə punktuaasiya ayrıca dilçilik sahəsi kimi ilk dəfə M.V.Lomonosovun 1755-ci ildə yazdığı “Rus

³Əsgərov, İ.V. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri / İ.V.Əsgərov, V.Dumanovlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – s.9.

⁴Шубина, Н.Л. Пунктуация современного русского языка / Н.Л.Шубина. –М.: Издательский центр Академия, – 2006. – с.4.

⁵Рушинская, И.С. Английская пунктуация / И.С.Рушинская. – М.: Флинта, – 2014. – с.10.

qrammatikası” kitabında verilmişdir⁶. Məhz M.V.Lomonosov ilk dəfə olaraq durğu işarələrini elmi şəkildə tədqiq etmişdir. Rusiyada M.V.Lomonosovdan sonra punktuasiyanın nəzəri və metodoloji məsələləri ilə bağlı ilk dəfə ayrıca əsər nəşr etdirən Y.K.Grot olmuşdur. O, 1886-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi “Русское правописание” (“Rus imlası”) adlı əsərində rus dilində işlənən durğu işarələrinin funksiyalarından və prinsiplərindən bəhs etmişdir.⁷ Boduen de Kurtene öz yaradıcılığında punktuasiya məsələlərinə də toxunmuşdur. B. de Kurtene 1913-cü ildə “Durğu işarələri” adlı məqalə yazmışdır. B. de Kurtene durğu işarələrini təsnif edərkən iki əsas prinsipə: morfoloji və semasioloji prinsipə əsaslanmışdır⁸. L.Şerba daha çox fonetika nəzəriyyəsi ilə məşğul olsa da, öz yaradıcılığında punktuasiya məsələlərinə də toxunmuşdur. O, “Дил sistemi və nitq fəaliyyəti” adlı əsərində punktuasiya, transliterasiya, transkripsiya məsələlərinin nəzəri aspektlərindən bəhs etmişdir⁹. A.M.Peşkovski bəzi dilçilərdən fərqli olaraq durğu işarələrinin tətbiqinin daha çox qrammatik qaydalara deyil, ifadəli-psixoloji amillərə əsaslandığını göstərmişdir¹⁰. F.İ.Buslayev məntiqi meyarı punktuasiyanın əsas meyarı hesab edirdi. İntonasiya nəzəriyyəsinin tərəfdarları isə A.M.Peşkovski, L.Şerba və L.A.Bulaxovskidir¹¹. Beləliklə, dilçilər arasında punktuasiyanın tətbiqində fərqli meyarlar əsas götürülür. Göründüyü kimi, bəziləri qrammatik prinsipi əsas meyar kimi götürür, bəziləri intonasiya amilinə önəm verir, bəziləri

⁶ Ломоносов, М.В. Российская грамматика / М.В.Ломоносов.– СПб.: Императорской Академии Наук,–1755. – с.58-61.

⁷ Грот, Я.К. Русское правописание / Я.К.Грот. – СПб.: Тип. Акад. наук, –1886. – с.115.

⁸ Куртенэ, Бодуэн де И.А. Избранные труды по общему языкознанию:[В 2-х томах]/ И.А. Бодуэн де Куртенэ.– М.: Изд-во Академии наук СССР, – Т.2. – 1963.– с.238-239.

⁹ Щерба, Л.В. Пунктуация // – М.: Литературная энциклопедия, – 1935. – с.241.

¹⁰ Пешковский, А.М. Избранные труды / А.М.Пешковский.– М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, –1959. – с.19-32.

¹¹ Розенталь, Д.Э. Современный русский язык. Введение. Лексикография. Орфоэпия.Графика и орфография. Словообразование. Пунктуация / Д.Э.Розенталь, И.Б.Голуб, М.А.Теленкова.– М.: Айрис Пресс, – 2010. – с. 428-430.

isə semantikanın dominantlıq təşkil etdiyini bildirir.

IV yarımfasil “Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində punktuasiya məsələlərinin öyrənilməsi” adlanır. Türkologiyada M.Z.Zəkiyev, T.Banquoğlu, T.Kendinbayev, F.Y.Həbibullina, A.N.Tarasova və başqaları müxtəlif türk dillərində durğu işarələrinin nəzəri məsələlərindən bu və ya digər dərəcədə bəhs etmişlər. M.Z.Zəkiyev 1984-cü ildə yazdığı “Müasir tatar dilinin sintaksisi və punktuasiyası” adlı monoqrafiyasında tatar dilinin punktuasiyasının nəzəri problemlərini şərh etmişdir¹². T.Banquoğlunun 1998-ci ildə yazdığı “Türkçenin qrameri” (yəni “Türk dilinin qrammatikası”) monoqrafiyasında da durğu işarələrindən ayrıca bölmədə bəhs olunmuşdur¹³. Azərbaycan dilçiliyində Fərhad Ağazadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Zərifə Budaqova, Ələvsət Abdullayev, Afad Qurbanov, Ağamusa Axundov, Rəsul Rüstəmov, İsmayıl Məmmədli, Qəzənfər Kazımov, Nizami Cəfərov, Buludxan Xəlilov, İsmayıl Kazımov, Nərgiz Hacıyeva, Təhminə İsmayılova, Sahilə Mustafayeva, İlkin Əsgərov və Nabatəli Qulamoglu durğu işarələri ilə bağlı məqalə və monoqrafiyalar yazmışlar.

Azərbaycanda durğu işarələrinin sistemli şəkildə yazıda tətbiqi XIX yüzilliklə bağlıdır. Belə ki, ilk dəfə Azərbaycan dilində durğu işarələrinin işlədilməsi təklifini M.F.Axundzadə irəli sürmüş və ilk dəfə A.O.Çernyavskinin və S.A.Vəlibəyovun “Vətən dili” dərsliklərində durğu işarələrindən yalnız nöqtə, cüt nöqtə, nişani-sual və nida işlədilmişdir¹⁴. N.Nərimanov 1899-cu ildə yazdığı “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” adlı dərsliyində durğu işarələrini “nişanlar” adlandırmışdır. O, nöqtə, nida, nöqtəli vergül, qoşa nöqtə və sual işarələrinin funksiyaları haqqında yazmışdır.¹⁵ Azərbaycan dilçiliyində durğu işarələrindən ilk dəfə ətraflı şəkildə

¹²Закиев, М.З. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. Пунктуации / М.З.Закиев.–Казань: Татар.кн. изд-во, –1984.– с.49-78.

¹³Banguoğlu, T. Türkçenin Grameri / T.Banguoğlu. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 1998. – s.129-140.

¹⁴İsmayılova, T. Elmi mətnlərdə durğu işarələri // – Bakı: Azərbaycan dilində durğu işarələri sistemi, –2020. – s.195-238.

¹⁵Nərimanov, N. Türk-Azərbaycan dilinin mühtəsər sərf-nahivi / Hazırlayan İlkin Gülüşoy. – Ankara: Sonçağ Akademi, – 2019. – s.47-48.

Bəkir Çobanzadə və Fərhad Ağazadənin birgə müəllifliyi ilə 1930-cu ildə nəşr olunan “Türk qrameri” əsərində bəhs edilmişdir. Həmin əsərdə “İmla” və “Dürğu işarələri” bəhsini Fərhad Ağazadə yazmışdır¹⁶. Sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyində dürğu işarələri problemi ilə ardıcıl və sistemli şəkildə məşğul olan alimlərdən biri Z.Budaqova olmuşdur. Onun R.Rüstəmovla birlikdə yazdığı “Azərbaycan dilində dürğu işarələri” kitabında dürğu işarələrinin tətbiqi və funksiyaları haqqında məlumat verilmişdir¹⁷. Ə.Dəmirçizadə araşdırmalarında bəzi dürğu işarələrinin mahiyyətindən və funksiyalarından ətraflı bəhs etmişdir¹⁸. 2016-cı ildə İ.V.Əsgərov və V.Dumanoglu tərəfindən yazılmış “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində dürğu işarələri” adlı kitabda Azərbaycan dilində dürğu işarələrinin işlənmə prinsipləri haqqında məlumat verilmişdir¹⁹. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən 2020-ci ildə “Azərbaycan dilində dürğu işarələri sistemi” kitabı çap edilmişdir.

V yarım fəsil “Dürğu işarələrinin tipologiyası” adlanır. Dünya dillərində bəzi dürğu işarələrinin tətbiqində kifayət qədər fərqlər mövcuddur. İspan yazısında sual və nida işarələri cümlənin həm əvvəlində, həm də axırında qoyulur. Ərəb və fars yazılarında sual, vergül və nöqtəli vergül işarələri tərsinə qoyulur. İngilis yazısında dırnaq işarəsi çox halda bir işarə ilə verilir (‘). Rus dilində də bir dırnaq işarəsindən daha çox istifadə olunur. Halbuki Azərbaycan yazılarında bir dırnaq işarəsindən istifadə olunmur. Azərbaycan və ingilis dillərində qoşa dırnaq işarəsinin forması rus dilində bir qədər fərqlidir. Belə ki, ingilis və Azərbaycan dillərində qoşa dırnaq işarəsi qarşı - qarşıya qoyulduğu halda (“ ”), rus dilində əks formada (, “) qoyulur. Yunan qrafikasında çox zaman nöqtəli vergül sual intona-

¹⁶Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: Türk qrameri: [5 cildə] / B.Çobanzadə, F.Ağazadə. – Bakı: Sərq-Qərb, – c.5. – 2007. – s.194-195.

¹⁷Budaqova, Z.İ. Azərbaycan dilində dürğu işarələri /Z.İ.Budaqova, R.Ə.Rüstəmov. – Bakı: Elm, – 1965. – 57 s.

¹⁸Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Maarif, –1984. – s.280-281.

¹⁹Əsgərov, İ.V. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində dürğu işarələri / İ.V.Əsgərov, V.Dumanoglu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 179 s.

siyasını əks etdirir. Müxtəlif sistemli və qohum dillərdə tətbiq edilən durğu işarələrinin təsnifatında bəzən fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Məsələn, əksər dillərdə çəpəki xətt və qoşa çəpəki xətt durğu işarələrinə aid edilsə də, Azərbaycan dilində çəpəki xətt (/), qoşa çəpəki xətt (//) şərti işarələr kimi qeyd olunur və durğu işarələri sisteminə daxil edilmir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan və rus dillərində durğu işarələrinin işlənməsi və tətbiqi ciddi qaydalara əsaslanır, halbuki ingilis dilində durğu işarələrinin tətbiqi bir qədər sərbəstdir. Ancaq bu dillərdə işlənən durğu işarələrinin tətbiqində universal, ortaq cəhətlər çoxdur. Çünki həm kiril, həm də latın əlifbalarının mənşəyi birdir. Deməli, hər bir dilin punktuasiya sisteminin formalaşmasında həmin dildə tətbiq edilən əlifbadan çox şey asılıdır. Təbii ki, eyni qrafikadan istifadə edən dillərdə durğu işarələrinin tam eyniliyi də mövcud deyil. Məsələn, ispan dilində də latın qrafikasıdan istifadə olunur, ancaq öncə də qeyd etdiyimiz kimi, ispan dilində sual və nida işarələri sual və nida cümlələrinin həm əvvəlində (tərsinə), həm də sonunda qoyulur. 1754-cü ildən başlanaraq İspaniya Kral Akademiyasının qərarı ilə ispan yazısında sual və nida işarələrinin bu cür tətbiqinə icazə verilmişdir. İspan dilində cümlələrin əvvəlində sual və nida işarələri tərsinə qoyulur: ¿ ; ¡ , sual və nida cümlələrinin sonunda isə düzünə qoyulur. İspaniya ilə bağlılığı olan qalisiy, katalon, varay və astur dillərində də ispan dilində olduğu kimi, sual və nida işarələri bu cür tətbiq edilir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, müasir ingilis yazısında bizim indi tire adlandırdığımız işarə (dash) üç tiplidir. Yəni ingilis punktuasiyasında üç tire işarəsindən istifadə olunur. *“İngilis dilində the en dash adlanan tire işarəsi adi tiredən bir qədər qısadır. Adi tire the em dash və yaxud da the ordinary dash adlanır. The two-em dash termini ilə ifadə edilən ən böyük, yəni daha uzun tire işarəsi isə, əsasən, izahat məqamında tətbiq olunur”* ²⁰. Həmin işarə Azərbaycan yazısında analoji olaraq cümlə üzvlərinin əlavəsi zamanı tətbiq edilən tire işarəsinə uyğun gəlir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, müasir koreya yazısında işlənən

²⁰Кобрина, А.Н. Английская пунктуация / Н.А.Кобрина, Л.В.Малаховский. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, – 1961. – с.11-13.

durğu işarələrinin əksəriyyəti çin yazı sistemindən alınmışdır. Koreya yazısında fərqli durğu işarələri işlənir. Məsələn: ※, ‘•, —, =, √’. Müasir Koreya yazısında 15-ə qədər fərqli durğu işarəsi tətbiq olunur. Bu durğu işarələrinin hər birinin spesifik funksiyası var. Məsələn, bu işarə – (○) aradakı boşluğu ifadə edir. (|) – Bu işarə yazıda hərfin təkrarını bildirir²¹. Müasir yapon yazısında 20 durğu işarəsi işlənir. Yapon yazısında iki tipli, həm horizontal, həm də vertikal durğu işarələrindən istifadə edilir. Yapon yazısında bu işarə – (○) cümlənin bitməsini bildirir. Yapon, Çin və Koreya yazı sistemləri oxşar olduğuna görə onlarda tətbiq edilən durğu işarələrinin müəyyən yaxınlığı var. Kiril, latın əlifbaları ilə tətbiq edilən yazı sistemlərində də, əsasən, oxşarlıq mövcuddur. Çin yazısında da yapon yazısında olduğu kimi durğu işarələri vertikal və horizontal işarələrə ayrılır. Urdu, ərəb və fars yazı sistemləri mənşəcə eyni qrafikaya əsaslandıqlarına görə, onlarda işlənən durğu işarələri də bənzərlik təşkil edir. Məsələn, hər üç yazı sistemində sual işarəsi kiril və latın əlifbasından fərqli şəkildə, yəni tərsinə qoyulur: ‘Maraqlıdır ki, orta əsrlərdə rus yazısında işlədilən nöqtəli vergül indikindən tamamilə fərqli funksiya bildirirdi. Belə ki, o zaman rus yazısında nöqtəli vergül sual mənası ifadə edirdi. Tibet yazısında nöqtə işarəsi hecaların arasında qoyulur. Həbəş yazısında cümlənin sonunda dörd nöqtə işarəsi qoyulur. Hind (dvenaqari) yazılarında nöqtə işarəsinin yerinə vertikal xətdən istifadə edilir. Müxtəlif sistemli dillərdəki yazı tiplərinin fərqlənməsi durğu işarələrinin funksional-semantik tipologiyasında da fərqliliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

VI yarım fəsil “Durğu işarələri sistemi və beynəlxalq işarələr sistemi” adlanır. Beynəlxalq işarələr sisteminə yol hərəkəti nişanları, tibbi işarələr, valyuta işarələri, internet texnologiyalarında, elmi ədəbiyyatlarda istifadə olunan işarələrə qədər fərqli simvollar daxildir. Riyaziyyatla bağlı işlədilən bərabərlik (=), vurma (·), bölmə (:), faiz (%) işarələri dünya xalqları tərəfindən istisnasız başa düşülür. Durğu işarələrinin həm də semiotik funksiyaları var. Bəzi yazı tiplərində qoşa nöqtə işarəsi xəbərdarlıq anlamı daşıyır. Nida işarəsi

²¹Jeon, K.L.Korean punctuation systems. p.31-32.[Electronic resurse] URL: <https://revije.ff.uni-lj.si/ala/article/view/2823/2808>

bir çox yazı tiplərində xəbərdarlıq anlamını ifadə edir. Məsələn, yol hərəkəti qaydalarında nida işarəsinin funksiyası bu cürdür. Bir sözlə, durğu işarələri polifunksional vəzifə daşıyır. Durğu işarələrinin müxtəlif simvollar kimi istifadə olunması hallarına müxtəlif sahələrdə rast gəlinir. Məsələn, beynəlxalq yol hərəkəti işarələri içərisində nida (!) işarəsinə də rast gəlmək mümkündür. Həmin işarə xəbərdaredici işarələr sistemində tətbiq olunur: Həmin işarə yol hərəkəti qaydalarında “diqqətli olmağı, təhlükə, xəbərdarlıq” anlamlarını fəadə edir. Belə ki, beynəlxalq yol hərəkəti, kommunikasiya standartlarında sarı rəngdə üçbucaq işarəsinin içərisində verilən nida işarəsi “təhlükəli yol” anlamını ifadə edir. Yol hərəkəti qaydalarında kvadrat içərisində verilən nida işarəsi isə “digər təhlükələr” mənasındadır. Eyni zamanda, nida işarəsi üçbucaq içində göy rəngdə verilərək ictimai və rəsmi yerlərdə “sakitliyə riayət edin” anlamını da ifadə edir. İnternetdə qara rəngdə üçbucaq işarəsinin içində verilən nida işarəsi isə “redaktə zamanı qeydlər və yaxud yüklənəcək faylın təhlükəli ola biləcəyi ilə bağlı xəbərdarlıq” mənasını ifadə edir. Göründüyü kimi, nida işarəsi yalnız dilçilikdə deyil, digər sahələrdə də tətbiq olunan beynəlxalq işarələr sisteminə daxildir. Ümumiyyətlə, bəzi istisnaları, bəzi fərqlilikləri nəzərə almasaq, durğu işarələrinin əksəriyyəti bütün dillər üçün oxşar və eynidir. Deməli, durğu işarələri ilə beynəlxalq işarələr arasında müəyyən bağlılıq mövcuddur. Nöqtə işarəsi (.) riyaziyyatda vurma əməliyyatını, qoşa nöqtə (:) isə riyaziyyatda bölmə əməlini bildirir. Məlumdur ki, mötərizə işarəsi də riyazi əməliyyatlarda geniş istifadə olunur və əksər dillərdə bu başa düşülür. Punktuaasiya sistemində tətbiq edilən bəzi durğu işarələrinin digər sahələrdə də istifadə olunması onların funksional imkanlarının genişliyini, semiotik anlamlarının dərinliyini göstərir.

Dissertasiyanın **“Punktuaasiya kommunikativ-praqmatik hadisə kimi”** adlanan II fəslə dörd yarımfəsildən ibarətdir. *I yarımfəsildə* (**“Dil sistemində punktuaasiyaya funksional yanaşma”**) qeyd edilir ki, durğu işarələrinin funksional tipologiyası ingilis və Azərbaycan dillərini qarşılaşdırdıqda ortaya çıxır. Hər iki dildə punktuaasiya daha da təkmilləşmiş, qaydalar sabitləşmişdir. Dünya dilçiliyinin son inkişaf tendensiyaları isə tələb edir ki, artıq punktuaasiyaya həm semiotik baxımdan, həm də praqmatik baxımdan yana-

şılsın. Eyni zamanda, müasir dilçilikdə punktuasiyaya yazılı nitqdə mətnyaradıcı vasitələrdən biri kimi baxılır, mətn dilçiliyinin, nəzəri sintaksisin əsas komponentlərindən biri kimi diqqət yetirilir. Dürğu işarələri sisteminə, yəni punktuasiyaya mətn dilçiliyi aspektindən baxsaq, yazılı mətnin qurulmasında, cümlələrin struktur və semantik cəhətdən əlaqələnməsində, söyləmin təşkilində, tema və remanın əlaqələnməsində dürğu işarələrinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Punktuasiyanın ən müasir nəzəri aspektlərindən biri də onun semi-otik mahiyyətidir. Hər bir dürğu işarəsi özü-özlüyündə simvolik mahiyyət də kəsb edir. Çünki hər bir dürğu işarəsi oxucu ilə yazan şəxs arasında anlam balansını tənzimləyir. Yazan ilə oxucu arasında rabitəli nitqi tənzimləyən punktuasiya sistemi, ilk növbədə, kommunikativliyi təmin etmiş olur. Ədəbi dilin punktuasiya normaları, ilk növbədə, orfoqrafiya normaları ilə tənzimlənir. Müasir yazı sistemində punktuasiyaya pragmatik yanaşma qeyri-rəsmi yazışmalarda, internet məkanında dürğu işarələrinin azad şəkildə tətbiqini sürətləndirir, ənənəvilikdən bir qədər uzaqlaşma meyli güclənir.

II yarımfasil “Cümlə və söyləmin təşkilində punktuasiyanın rolu” adlanır. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində nöqtə, nida və sual işarələri cümlənin və paralel olaraq söyləmin bitkinliyini ifadə etmək üçün tez-tez tətbiq olunan dürğu işarələrindəndir. Məsələn:

“–Başına kül, ay belə molla!”²².

“Yes, yes, that is better! A thousand times better!”;

“Kitty deeply moved, gazed, silently with wide – open eyes at Varenka”²³.

Məlumdur ki, cümlələr arasında əlaqəni ya bağlayıcı, ya da intonasiya təmin edir. Yazılı nitqdə də intonasiyanı əvəz edən əsas vasitə dürğu işarəsi kimi vergül işarəsidir. Vergül işarəsi yazılı nitqdə söyləmlər arasındakı əlaqəni, intonasiya ardıcılığını, fasiləni ifadə edir. Dürğu işarələri yazılı mətnin texniki cəhətdən qurulmasında

²²Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c.1. – 2004.– s.211..

²³Tolstoy, L. Anna Karenina / L.Tolstoy. – Great Britain: E.B.Greenwood, –1999. – p.218; 310.

mühüm rol oynadıqları kimi, eləcə də söyləmin sərhədlərinin müəyyənləşməsində, söyləmin seqmentlərə bölünməsində aparıcı rol oynayırlar. Məsələn, ingilis dilində nida işarəsi emosionallıq ifadə edən cümlələrdə ekspressivliyi gücləndirir, söyləmə emotiv çalar verir:

*“You just listen! To – day I went to reconcile them”*²⁴.

III yarımfəsil “Yazılı nitqdə punktuasiyanın variativliyi” adlanır. Yazılı nitqdə punktuasiyanın variativliyi problemi durğu işarələri təsnif olunarkən müxtəlif prinsiplərin əsas götürülməsi məsələsini də ehtiva edir. Durğu işarələrinin variativliyi hər bir durğu işarəsinin istifadə məqamlarının müxtəlif olması ilə bağlıdır. Məsələn, vergül işarəsi bir çox funksiyaları yerinə yetirir və işlənmə məqamları fərqlidir. Vergül həm həmcins üzvləri bir-birinə bağlayır, həm də mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki sadə cümlələr arasında əlaqə yaradır. Nida işarəsi həm sintaktik funksiya daşıyır, belə ki, nida cümləsini digər cümlə tiplərindən fərqləndirir, həm də söyləmin semantik funksiyasına xidmət edir. Bəzən hər hansı nida cümləsində ekspressivliyi artırmaq üçün üç nida işarəsindən istifadə olunur. Hər bir durğu işarəsi yazılı nitqdə bir neçə funksiya yerinə yetirə bilər, yəni polifunksional mahiyyətli ola bilər. Durğu işarələrinin variativliyi məhz bu məqamlarda ortaya çıxır. Məsələn, qoşa nöqtə çox zaman cümlələrdə aydınlaşdırıcı funksiya yerinə yetirir: *“Amma elə də olurdu: birinin başı sağa tərəf əyiləndə ortalığa bir ayrısı daxil olub o biri ağacı sol tərəfə əyirdi”*²⁵. Durğu işarələrinin variativliyi müəllif punktuasiyasında daha çox müşahidə olunur. Məsələn, C.Məmmədquluzadə “Hamballar” adlı hekayəsində tire işarəsini söz cümlələri fərqləndirmək üçün istifadə etmişdir: *“Tarixi-miladının 1921-ci ilində, – ki bolşevik inqilabının Bakıda ikinci ili idi, – təzə Kommunist hökuməti var qüvvətini və həvəsini məmləkəti düzəltməyə sərf etməkdə idi, –mən də qohumlarımızın birinin evində yaşayırdım”*²⁶.

²⁴Tolstoy, L. Anna Karenina / L.Tolstoy. – Great Britain: E.B.Greenwood, –1999. – p.128.

²⁵Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c.1. – 2004. – s.308.

²⁶Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c.1. – 2004, – s.273.

Müasir ingilis dilində nöqtə işarəsi 8, sual işarəsi 9, nida işarəsi 9, nöqtəli vergül işarəsi 11 məqamda, tire 13 məqamda, çox nöqtə 5 məqamda, mötərizə işarəsi 7 məqamda, dırnaq işarəsi 10 məqamda qoyula bilir. Vergül işarəsi isə, təxminən, 62 məqamda tətbiq olunur²⁷. Deməli, ingilis dilində durğu işarələri içərisində vergül işarəsinin funksiyaları daha genişdir. Rus dilində tire işarəsi 12 məqamda qoyulur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq rus dilində bəzi hallarda mübtəda ilə xəbər arasında da tire işarəsi tətbiq olunur. Məsələn: “*Пушкинский край – край камней*”. Eyni zamanda, rus yazılı mətnlərində bəzi hallarda yarımçıq sadə cümlədə xəbər buraxılarda və hərəkətin istqaməti ifadə olunanda tire işarəsindən istifadə edilir. Məsələn: “*Татьяна – в лес, медвед – за ней*”²⁸. Qoşa nöqtə Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də çox zaman aydınlaşdırma məqsədilə qoyulur. Ancaq Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində rəsmi yazışmalarda çox zaman qoşa nöqtə işarəsi müraciət zamanı xitablardan sonra qoyulur. Məsələn: *Dear Jon*; *Dear Abraam*: və s. Maraqlıdır ki, Böyük Britaniya ingiliscəsi ilə Amerika ingiliscəsi arasında durğu işarələrinin işlədilməsində fərqli məqamlar da mövcuddur. Məsələn, Amerika ingiliscəsində vaxtı bildirmək üçün qoşa nöqtədən istifadə olunur. Məsələn, 8:30 A.M., Böyük Britaniya ingiliscəsində isə bu məqamlarda nöqtədən istifadə edilir: 8.30 A.M., 9.40 P.M.

IV yarımfasil “Punktuasiyanın üslubi imkanları və müəllif punktuasiyası” adlanır. Hər hansı bir müəllif, yəni yazıçı və ya şair yaratdığı əsərdə durğu işarələri vasitəsi ilə emosional və ya ekspressiv çalarları, sözün və ya ifadənin poetik imkanlarını inikas etdirə bilər. Buna görə də çox zaman dilçilikdə bu tipli durğu işarələrinin işlənməsinə *müəllif punktuasiyası* deyilir. Durğu işarələrinin funksional imkanlarından, üslubi çalarları ifadə etmək nüanslarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bədii mətndə hər

²⁷Кобрина, А.Н. Английская пунктуация / Н.А.Кобрина, Л.В.Малаховский. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, – 1961. – с.11-89.

²⁸Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник / Под ред. В.В. Лопатина. – Москва: Эксмо, –2006. – с.206-212.

bir durğu işarəsinin, yəni nöqtənin, defisin, tirenin, nidanın, üç nöqtənin, sual işarəsinin, mötərizənin öz potensial tətbiq sahələri mövcuddur. Yazılı nitq şifahi nitqin paralel variantıdır. Şifahi nitqdə ifadə olunan intonasiya, səsin tembri, prosodiya, şifahi nitqin melodikası, emosional çalarlarını yazıda düzgün əks etdirmək üçün durğu işarələrinin funksional imkanlarını düzgün qiymətləndirmək və onları yerində işlətmək vacib amillərdən biridir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də sual və nida işarələrinin kompleks variantları yazılı nitqin emosional cəhətləri ifadə etmək imkanlarını göstərir. Nümunələrə nəzər salaq: “*Now Mater are you ready? N blank blank blank W? Eh ?Eh? M blank blank blank W?*”²⁹. İngilis ədəbiyyatşünaslığında və dilçiliyində *Şekspir punktuasiyası* termini işlədilir. S.Persi tərəfindən XX əsrin əvvəllərində –1911-ci ildə yazılan “*Şekspir punktuasiyası*” adlı əsərdə qeyd olunur ki, “*Şekspirin əsərlərində müasir punktuasiyadan fərqli olaraq vergül işarəsi oxucunun diqqətini hər hansı bir sözə cəlb etmək üçün də işlədilmişdir*”. Məsələn,

*“And nothing gainfi Times fieth can make defence
Saue breed to braue him, when he takes thee hence”*³⁰.

İngilis dilində olan bədii mətnlərdə durğu işarələri bədii obrazın lirik-psixoloji durumunu, emosional vəziyyətlərini əks etdirə bilər. Məsələn: *‘Don’t be afraid! Don’t be afraid, Darya Alexandrovna! There’s no fear of my hurting or dropping her’, said he, smiling brightly at the mother*³¹. Durğu işarələri müəllif punktuasiyasında bədii üslubda gerçəkləşən yazılı nitqin fərdiliyini daha da qabardır, stilistik cəhətdən bədii nitqi fərdiləşdirir.

Dissertasiyanın “**Durğu işarələri yazılı nitqin formalaşma vasitəsi kimi**” adlanan III fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir. *I yarım fəsil* “**Dilin qrafik sistemində durğu işarələrinin rolu**” adlanır. Punktuasiyanın digər qrafiki vasitələrdən əsas fərqi odur ki,

²⁹Tolstoy, L. Anna Karenina / L.Tolstoy. – Great Britain: E.B.Greenwood, –1999. – p.10.

³⁰Percy, S. Shakespearian punctuation / S.Percy. – Oxford: The Clarendon Press, – 1911.– p.24.

³¹Tolstoy, L. Anna Karenina / L.Tolstoy. – Great Britain: E.B.Greenwood, –1999. – p.264.

punktuasiya yazılı mətnin qrafiki cəhətdən qurulmasını və bölünməsinə təmin edir. Punktuaasiyanın mahiyyətində yazı nəzəriyyəsi dayanır. Yəni yazının nəzəri- metodoloji prinsiplərini, nəzəri aspektlərini, mətnin yaranmasının sintaktik ölçülərini, qaydalarını, prosodiyanın nitqdəki rolunu, yazılı nitqin semantik çalarlarını bilmədən punktuaasiyanın mahiyyətini dərk etmək, onu müasir dilçilik aspektlərində təhlil etmək qeyri-mümkündür. Tarixən durğu işarələrinin yaranması yazı mədəniyyətinin təkmilləşməsi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, antik dövrlərdə natiqlik sənətinin inkişafı ilə bağlı olaraq yazı ilə oxu arasındakı rabitəni, tarazlığı, paralelliyi təmin etmək üçün ilk durğu işarələrindən istifadə olunmuşdur. Yəni durğu işarələrinin yaranmasını zəruri edən səbəb danışq mədəniyyəti ilə yazı mədəniyyəti arasındakı disbalansı aradan qaldırmaq olmuşdur. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, qədim yazılarda heç bir durğu işarəsindən istifadə olunmurdu, mətnlərdə sözlər bitişik yazılırdı. Sonradan isə oxu mədəniyyətini inkişaf etdirmək, ifadəli oxunu təmin etmək üçün məhz ilk durğu işarələrinin yaranması zəruriləşdi. Çünki səslənmə ilə yazı arasında mövcud balansы ancaq durğu işarələri təmin edə bilərdi.

II yarımfasil “Durğu işarələrinin növləri və təsnifatı” adlanır. Dünya yazı sistemlərində tətbiq olunan durğu işarələri iki istiqamətdə təsbit olunur: horizontal və vertikal, yəni üfüqi və ya şaquli. Məsələn, Şərqi Asiya ölkələrində tətbiq olunan yazı sistemlərində həm horizontal, həm də vertikal düzülüşdən istifadə olunur. Müasir çin və yapon yazıları bu tiplidir. Yəni bu dillərdə mətnlər həm alt-alta, yuxarıdan aşağıya, həm də düzünə yazıla bilər. Ona görə də bu dillərdə durğu işarələri bu iki istiqamətə uyğunlaşdırılır. Bütün yazı sistemlərində durğu işarələri funksiyalarına görə iki növə ayrılır: fərqləndirici durğu işarələri və ayırıcı durğu işarələri. Fərqləndirici durğu işarələrinə mötərizə, dırnaq işarələri aiddir. Ayırıcı durğu işarələrinə isə vergül, defis, tire kimi durğu işarələri aiddir.

Oksford lüğətlərində müasir ingilis dilində 15-ə qədər durğu işarəsindən istifadə olunduğu qeyd edilir. Britaniyada və ABŞ-da nəşr olunan müxtəlif monoqrafiyalarda durğu işarələrinin sayı fərqli şəkildə göstərilir. Məsələn, ABŞ-da 2014-cü ildə Ceyn Starus və Lester Kaufman tərəfindən yazılan “Blue book of Grammar and Punctuation” kitabında 12 durğu işarəsinin adı çəkilir: “*fasilə, yəni*

probel (periods); vergül (commas); vergül (semicolons); qoşa nöqtə (colons); dırnaq (quantiation marks); mötərizə (adi mötərizə və kvadrat mötərizə – parentheses and brackets); tire (dashes); defis (hyphens); apastrof (the apostrophe); üç nöqtə (ellipses); sual işarəsi (question marks); nida (exclamation marks)”³². Müqayisə üçün göstərək ki, müasir rus dilində 10-a yaxın durğu işarəsindən istifadə olunur: nöqtə, vergül, tire, sual işarəsi, nida işarəsi, çox nöqtə, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, dırnaq, mötərizə.

Heroqlif yazılarda durğu işarələrinin tətbiqi fonografik yazı tiplərinə nisbətən çox-çox sonralara aiddir. Müasir çin yazısında 11 durğu işarəsi işlədilir: “1.Nöqtə (o); Çin dilində nöqtə işarəsi, əsasən, nəqli, bəzi hallarda isə əmr cümlələrinin sonunda qoyulur. 2.Sual işarəsi (?). 3.Nida işarəsi (!). 4)Vergül işarəsi (,). 5. Damla şəklində olan vergül işarəsi (,). 6.Nöqtəli vergül (;). 7.Qoşa nöqtə (:). 8.Çox nöqtə (...). 9.Tire. 10.Mötərizə. 11.Dırnaq (『 』). Çin yazısında bəzən tire işarəsinin yerinə tilda (~) işarəsindən də istifadə olunur”³³. Göründüyü kimi, Çin dilindəki dırnaq işarəsi Azərbaycan, rus və ingilis dillərində istifadə olunan dırnaq işarələrindən tamamilə fərqlidir: Çin dilində tire işarəsi əlavələri işarə etmək üçün tətbiq olunur.

III yarım fəsil “Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində cümlənin punktuasiyası” adlanır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ingilis dilində punktuasiya qaydaları ilə bağlı iki tendensiya özünü göstərir. Bunlardan birincisi, “gücləndirilmiş” (“overstopping”) punktuasiya sistemidir, ikincisi isə “zəiflədilmiş” (“understopping”) punktuasiya sistemidir. Müasir ingilis dilində durğu işarələrinin işlənməsində Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqli məqamlar kifayət qədərdir. Məsələn, müasir ingilis dilində fikrin bitmədiyi, əsasən, iki tire ilə ifadə edilir: “*I should think so,*” said James, “*I should — —*

³²Straus, J. Blue Book of Grammar of Punctuation / J.Straus, L.Kaufman. – San-Francisko: Jossey-Bass, – 2014. –p.25-48.

³³Горелов, В.И. Грамматика китайского языка / В.И.Горелов. – М.:Просвещение, – 1982. – с.253.

³⁴. Bu fakt da Azərbaycan dili ilə ingilis dilindəki punktuasiya fərqlərindən biridir. Uzun tire (— the two em dash) işarəsi müasir ingilis dilində aydınlaşdırma, izah məqsədilə daha çox işlədilir. Bəzi hallarda isə ingilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi çox nöqtə fikrin bitmədiyini bildirir: *'You are quite right,' Rawdon began, in a vague and neutral tone...* ³⁵.

Azərbaycan dilində vasitəsiz nitqdə qoyulan durğu işarələri ilə müasir ingilis dilində vasitəsiz nitqdə qoyulan durğu işarələri arasında fərqlər mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində vasitəsiz nitqin “V, – m, –V”. düsturu sxeminə uyğun modelində vasitəsiz nitq müəllif sözündən sonra gələndə, yəni ortada işlənəndə hər iki tərəfdən tire işarəsi qoyulur. Halbuki ingilis dilində vasitəsiz nitqdən sonra, sadəcə, vergül işarəsindən istifadə olunur. Məsələn: *“You should,” said my doctor, “begin feeling better immediately.”* Azərbaycan dilində vasitəsiz nitqin “V” – m. düsturunda tire qoyulduğu halda, müasir ingilis dilində bu halda tire işarəsi qoyulmur: *‘Mama? She’s up,’ said the girl; ‘To go, or not to go?’ he asked himself* ³⁶. İngilis dilində tirenin Azərbaycan dilindən fərqli işlənmə məqamlarından biri odur ki, tire cümlədəki fikrin bitmədiyini bildirir. İngilis dilində bu məqamlarda çox zaman uzun tiredən (yəni — the two em dash işarəsindən) istifadə olunur: *“James was just saying what a busy time of year —”* ³⁷.

Nida işarəsi Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də müxtəlif emosional vəziyyətləri, hissləri ifadə etmək üçün tətbiq edilir: Müqayisə üçün qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə müasir ingilis dilində durğu işarələri daha çox funksiya daşıyır, yəni ingilis dilində durğu işarələrinin polifunksionallığı Azərbaycan dilinə nisbətən daha güclüdür. Müasir ingilis dilində

³⁴Musayev, O. İngilis dilinin qrammatikası / O.Musayev. – Bakı: Maarif, –1986. – s.298.

³⁵ Lawrence, D.H. The Virgin and the Gipsy & other stories / D.H.Lawrence. – London: Glays Ltd, –2004, –p.132.

³⁶Tolstoy, L. Anna Karenina / L.Tolstoy. – Great Britain: E.B.Greenwood, –1999. – p.8; 9;

³⁷Кобрина, А.Н. Английская пунктуация / Н.А.Кобрина, Л.В.Малаховский. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, – 1961. – с.78.

puntuasiyanın müəyyənləşməsində, yəni durğu işarələrinin tətbiqində intonasiya daha böyük rol oynayır. Demək olar ki, ingilis dilinin puntuasiyasının tətbiqində üç əsas prinsipə istinad edilir, birincisi – intonasiyadır, ikincisi – sintaktik qaydalardır, üçüncüsü isə ənənəvilikdir. Ənənəvilik prinsipi isə formal qaydalara əsaslanır, yəni cümlənin intonasiya cəhətdən bölünməsinə nəzərə alınır. Məsələn, ingilis dilində baş və budaq cümlələr arasında vergül işarəsinin qoyulmaması ənənəvi prinsipə əsaslanır: “*He has seems been considered almost a miracle that my aunt did`nt shake him, and shake what he had to say out of him*”³⁸.

IV yarımfəsil “Yazılı nitqin formalaşmasında durğu işarələrinin əhəmiyyəti” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. “**Durğu işarələrinin semantik əhəmiyyəti**” adlanan **I yarımfəsildə** qeyd edilir ki, puntuasiya sistemi həm də semantik mahiyyət kəsb edir. Durğu işarələri yazılı mətnin qurulmasında, eyni zamanda, funksional-semantik cəhətdən yazılı nitqin bitkinliyinin ifadəsində müstəsna rol oynayır. Müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələrinin hər biri semantik cəhətdən çoxçalarlı ola bilər. Məsələn, rus dilində *казнить, нельзя помиловать* – *казнить нельзя, помиловать* ifadələri arasında məhz durğu işarəsinə görə kifayət qədər böyük semantik fərq var. Belə ki, birinci ifadə “*asmaq lazımdır, bağışlamaq olmaz*” hökmü bildirdiyi halda, ikinci fraza “*asmaq olmaz, bağışlamaq lazımdır*” hökmünü ifadə edir. Deməli, rus dilində vergül işarəsi hər hansı bir ifadənin və ya hökmün semantik yükünü təsbit edir. Eləcə də Azərbaycan dilində vergül ifadənin anlamını dəyişmək gücündədir: Məsələn, *o, yumşaq kresloda əyləşdi* cümləsinin anlamı ilə *o yumşaq kresloda əyləşdi* cümləsinin anlamı arasında məhz vergül işarəsinə görə fərq yaranır. Birinci cümlədə *o* şəxs əvəzliyi mənasındadır, ikinci cümlədə isə *o* işarə əvəzliyidir və yaxud *o, meyvə yeməlidir* hökmü ilə *o meyvə yeməlidir* hökmü arasında vergül işarəsi semantik fərq yaradır. Müqayisə üçün göstəririk ki, müasir italyan dilində də durğu işarələrinin semantik funksiyası çox güclüdür. Məsələn, “*italyan yazısında Maria aspetta! cümləsindəki*

³⁸Кобрина, А.Н. Английская пунктуация / Н.А.Кобрина, Л.В.Малаховский. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, – 1961. – с.9.

hökmə Maria, aspetta! cümləsindəki hökm vergül işarəsinin köməyi ilə fərqləndirilir. Belə ki, birinci cümlədə “Maria gözləyir”, ikinci cümlədə isə “Maria, gözlə” semantikasi ifadə olunur”³⁹.

II yarımfasıl “Durğu işarələrinin sintaktik əhəmiyyəti” adlanır. Burada qeyd olunur ki, mətn daxilində sintaktik əlaqələrin qurulmasında durğu işarələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Punktuaasiya sisteminin sintaksisin nəzəri-metodoloji aspektlərinin işlənməsi məsələsində xüsusi mövqeyi var. Bir sözlə, puntuasiya sistemi mətnin, eləcə də cümlənin sintaktik cəhətdən bölünməsində aparıcı rol oynayır. Cümlədə xitabların, yəni müraciət bildirən sözlərin xüsusi intonasiya ilə fərqlənməsi yazıda vergül işarəsinin köməyi ilə həyata keçirilir. Faktlara baxaq: *“Yenə toz... aman, bu toz buludları nə istər, Bilməm səndən, ey Bakı, sən ey atəş diyarı!”⁴⁰.*

Nümunədə “Ey Bakı” xitabını intonasiya cəhətdən fərqləndirmək üçün hər iki tərəfdən vergül işarəsi qoyulub. Eyni zamanda, cümlənin sonunda nida işarəsinin qoyulması həmin cümlənin məqsəd və intonasiya cəhətdən nida cümləsi olmasını bildirir. Deməli, vergül yazılı nitqdə sintaktik funksiyanın reallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır, nida işarəsi isə cümlənin intonasiya tipini təsbit edir. Nöqtə işarəsinin isə sintaktik funksiyası çox geniş və əhatəlidir. İlk növbədə, nöqtə işarəsi cümlənin sonunda qoyularkən mühüm sintaktik funksiya daşıyır. Belə ki, nöqtə işarəsi cümlənin sonunda qoyularkən cümlənin bitdiyini oxucuya işarə edir, həmçinin yeni cümlənin başlanmasını bildirir. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin əlaqələnməsində, həmçinin üzvlərin sadalama intonasiya ilə verilməsində vergül işarəsinin funksiyası çox genişdir. Durğu işarələri yazılı nitqdə sintaktik strukturların bir-biri ilə əlaqələnməsini təmin edir, cümlə üzvlərinin və cümlələrin ayrılma sərhədlərini təsbit edir, cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə növlərini müəyyənləşdirir və ilk növbədə, oxucu təfəkkürü üçün yazılı mətnin sintaktik və intonasiya, eyni zamanda semantik cəhətdən mənimsənilməsinə yardım edir.

³⁹Корягина, С.М. Принципы пунктуационного оформления текста в итальянском языке: /Автореф. дисс ... канд. филол. наук. / – Москва, 2005. –с.6.

⁴⁰Müşfiq, M. Mən şirin ləhcəli bir bülbüləm / M.Müşfiq. – Bakı: Kitab klubu, – 2016. – s.28.

Beləliklə, durğu işarələri oxucu ilə yazılı mətn arasında rabitəni təmin edir. Durğu işarələri arasında digər işarələrlə müqayisədə vergül, tire, nöqtəli vergül, nöqtə, sual və nida işarələri daha çox sintaktik mahiyyətlidir. Bu işarələr mətn yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Əlbəttə, söhbət yazılı mətndən gedir. Yazılı mətndə özünü göstərən parselyasiya hadisəsinin ifadəsində də durğu işarələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni parselyasiya zamanı nitqdə ifadə olunan informasiya, anlam bir neçə müstəqil sintaktik vahid formasında təqdim olunur. Məsələn, rus dilində: “*Он тоже пошоль... В магазин. Сугарет кунуть*”⁴¹. Buna görə də nöqtə işarəsi parselyasiyaların bitkinliyini məhz yazıda ifadə edir.

III yarımfasil “Durğu işarələri və prosodiya” adlanır. Prosodiyada səsin diapozonu, səs tonunun qalxıb enməsi, fasilə (pauza) mühüm amillərdir. Yazılı nitqdə həmin pauzanı ifadə etmək üçün istər üç nöqtə, istərsə də vergül işarələri mühüm rol oynayır. Məsələn: *Xeyr, Allah eləməsin. Məhəmməd həsən əmi dinc adamdır. Şər ilə, şiltaq ilə arası yoxdur*⁴². Bəzi dillərdə intonasiyanı (məsələn, ingilis və ispan dillərində) əsas prinsip kimi götürürlər. Yazılı nitqdə sual, nida, vergül, nöqtəli vergül, tire, üç nöqtə işarələri prosodiyanın ifadə edilməsində müstəsna rol oynayır. Belə ki, yazıda şifahi nitqin prosodik elementlərinin ifadəsi üçün məhz bu punktuasiya elementləri aktivləşir, fikrin düzgün intonasiyasının çatdırılmasına xidmət edir. Bəzən yazılı nitqdə sual və nida işarələri ənənəvi funksiyalarından fərqli olaraq nitqin tələffüzünün intensivliyini ifadə edir. Müqayisə üçün göstərək ki, ingilis dilində cümlənin intonasiyasında ritmin artması və enməsinə, yəni prosodik elementləri durğu işarələri ilə ifadə etmək mümkündür. Məsələn, ‘*So I am going away having made an enemy of Kitty, of whom I am so fond. Oh, what a darling she is! But you will put it right? Eh, Dolly?*’⁴³. Bu mətndə işlədilən, sual,

⁴¹Лингвистический энциклопедический словарь / глав.ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, – 1990. – с.369.

⁴²Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c.1. – 2004. – s.105.

⁴³Tolstoy, L. Anna Karenina / L.Tolstoy. – Great Britain: E.B.Greenwood, –1999. – p.97.

vergül və nida işarələri məndəki intonasiyanın fərqli ritmik-melodik axınını ifadə edir. Ümumiyyətlə, ingilis dilində durğu işarələrinin tətbiqində intonasiya amili aparıcıdır.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. Durğu işarələrinin ilk yarandığı dövrdə onların təyinatı ilə hal-hazırdakı yazı sistemlərində tətbiq olunan müasir punktuasiya sisteminin təyinatı arasında kifayət qədər böyük fərqlər var. Bu fərqlər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından özünü göstərir.

2. Adresatla adresant arasında kommunikativ əlaqəni tənzimləyən durğu işarələri hər bir dil sistemində özünəməxsus və orta qüsusiyyətlərə malikdir. Tarixən dünya xalqlarının yazı sistemlərində tətbiq olunan qrafikalara uyğun olaraq analoji və diferensial punktuasiya sistemləri formalaşmışdır. Bununla belə, müxtəlif yazı sistemlərində tətbiq edilən punktuasiyanın universal mahiyyəti var. Bu universalıq durğu işarələrinin həm funksiyalarında, həm tətbiqində, həm də təsnifatında müşahidə olunur.

3. Müasir dünya xalqlarının yazılarında, imlalarında durğu işarələrinin fərqli işlənmə funksiyaları mövcuddur. Bu fərqliliklər yazı sistemlərinin tarixi inkişafında yaranan dil islahatları, əənəviliklə tarixi prinsiplərin qorunması, eyni zamanda yazı sistemlərinə innovativ baxışların yaranması ilə sıx bağlıdır. Məsələn, ispan yazısında bir sıra durğu işarələrinin fərqli formada tətbiqi məhz dil islahatları ilə əlaqədardır.

4. Müxtəlif sistemli dillərdə yazılı nitqdə durğu işarələrinin tətbiqi prinsipləri həm yazı nəzəriyyəsi, həm mətn nəzəriyyəsi, həm də intonasiya nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Dilçiliyin digər sahələri kimi, punktuasiya da tarixən təkmilləşdirilmişdir. Müasir dövrdə punktuasiyaya dilçiliyin ən yeni inkişaf tendensiyaları aspektindən yanaşımaqdadır. Vaxtilə ritorika, natiqliklə bağlı meydana çıxan punktuasiya sistemi tədricən təkmilləşərək müasir dilçiliyin aktual sahələrindən birinə çevrilmişdir. Belə ki, müasir dövrdə punktuasiya sisteminə, sadəcə, dilçiliyin durğu işarələrini öyrənən bir sahəsi kimi deyil, semiotikanın, funksional-praqmatikanın, mətn sintaksisinin tətbiq sahələrindən biri kimi yanaşılır. Xüsusilə, son dövrlərdə punktuasiya əsas mətnyaradıcı vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

5. Durğu işarələrinin tipoloji divergensiyası yazının tarixi, dünya xalqlarının fərqli qrafikalardan istifadə etməsi ilə, bir çox halda ənənəviliklə sıx bağlıdır. Məsələn, müasir ingilis dilinin punktuasiya sistemində bir çox halda durğu işarələrinin tətbiqi formal xarakter daşıyır, intonasiya və sintaktik qanunauyğunluqları nəzərə almır, bu da punktuasiyaya ənənəvi yanaşma ilə əlaqədardır. Tarixən müxtəlif sistemli dillərdəki yazı tiplərinin fərqlənməsi durğu işarələrinin funksional-semantik tipologiyasında da fərqliliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

6. Müasir ingilis dilində Azərbaycan və rus dilləri ilə müqayisədə durğu işarələrinin tətbiqi daha sərbəst şəraitə əsaslanır. Azərbaycan və rus dillərində punktuasiya sistemi daha çox normativləşmişdir. İngilis dilində isə bu sahədə bir qədər liberallıq müşahidə olunur.

7. Müasir yazı sistemlərində durğu işarələri həm üslubi - semantik, həm semiotik, həm də kommunikativ əhəmiyyət daşıyır. Durğu işarələrinin semioloji, yəni pragmatik funksiyası daha çox bədii ədəbiyyatda müşahidə olunan müəllif punktuasiyasında özünü göstərir. Müəllif punktuasiyasına fərqli dillərə aid mətnlərdə rast gəlinir. Durğu işarələrinin tətbiqində mühüm məqamlardan biri onların dil sistemində kommunikativ-pragmatik funksiya daşmasıdır. Müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələrinin variativliyi onların işlənmə məqamları, semantik-sintaktik və üslubi xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Durğu işarələrinin variativliyi də müxtəlif sistemli dillərin punktuasiyasında müşahidə olunan universal hadisələrdəndir.

8. Azərbaycan dilində punktuasiya sistemi daha çox rus dilinin punktuasiya sisteminin təsirinə məruz qaldığına görə rus və Azərbaycan dillərinin punktuasiya sistemləri çox oxşardır. İngilis dilində durğu işarələri ilə bağlı qaydalar Azərbaycan dilinə nisbətən daha çoxdur.

9. Müxtəlif sistemli dillərdə durğu işarələrinin işlənmə meyarları kimi fərqli prinsiplərə üstünlük verilir. Bəzi dillərdə durğu işarələrinin tətbiqində intonasiyanı (məsələn, ingilis və ispan dillərində) əsas prinsip kimi götürürlər. İngilis dilində məhz prosodik amillərlə bağlı olaraq durğu işarələrinin tətbiqində variativlik daha

çox müşahidə olunur. Rus dilində isə intonasiyaya nisbətən sintaktik prinsipə daha çox üstünlük verilir.

10. Avropa dillərində iki əsas punktuasiya sistemi formalaşmışdır: alman punktuasiya sistemi və fransız punktuasiya sistemi. Bu dillərin arasında spesifik punktuasiyasına görə ən çox fərqlənən ispan punktuasiyasıdır. İspan yazısında cümlənin həm əvvəlində, həm də axırında sual və nida işarələrinin qoyulmasında əsas məqsəd oxucunu cümlənin intonasiyasına hazırlamaqdır.

11. Ərəb qrafikasıdan istifadə edən xalqların yazı sistemlərində durğu işarələrindən çox məhdud şəkildə istifadə olunur. Heroqlif yazı sistemlərindən istifadə edən xalqların (Çin, Yapon, Koreya) yazı sistemlərində tətbiq olunan durğu işarələrinin bir qismi ilə kiril və latın qrafikalarından istifadə edən xalqların yazı sistemlərində tətbiq olunan durğu işarələri arasında bir çox fərqlər mövcuddur, ancaq müştərək cəhətlər də var.

Dissertasiyanın məzmununu əks etdirən aşağıdakı məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1.İngilis dilindən yazılı və şifahi tərcümə zamanı durğu işarələrinin əhəmiyyəti // Gənc Tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransı, Bakı Mühəndislik Universiteti,- 27-28 aprel, 2018, – s.1592 - 1593.

2.Müasir ingilis dilində cümlənin punktuasiyası // Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı, Bakı Mühəndislik Universiteti, 27-28 aprel, 2019, – s.1529-1533.

3.Azərbaycan dilçiliyində durğu işarələrinin tədqiqi məsələləri // Bakı Mühəndislik Universiteti, “Journal of BEU”/ Philology and Pedagogics, -2020, V-4, № 2, – s.77-81

4.Müasir ingilis dilində durğu işarələrinin növləri və onların təsnifatı // Gənc Tədqiqatçıların V Beynəlxalq Elmi Konfransı, Bakı Mühəndislik Universiteti, 29-30 aprel, 2021, – s.1421-1423.

5.Puntuasiyaya funksional yanaşma // Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Conference // Current Issues and Prospects for the Development of Scientific Research, Orlean, France, 2021, № 90, s. – 235-243

6.Punktuaşıyanın tarixi // – Bakı: dilçilik araşdırmaları, – 2021, №2, – s.103-106.

7.Punktuaşıyanın üslubi aspektləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021, №7, – s.154-165.

8.Durğu işarələrinin sintaktik əhəmiyyəti // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021, №12, – s. 55-61.

9.Durğu işarələri və prosodiya // – Bakı: Baku Engineering University “Journal of BEU”/ Philology and Pedagogics, – 2021, V.2., – s.54-60.

10.Ümumi dilçilikdə durğu işarələrinin öyrənilməsi // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti Elmi əsərlər, – 2021.Cild 12, №4. – s. 41 -47

11.Guide to Punctuation in Modern English //– Norwegian: Norwegian Journal of development of the International Science, – 2021, V.2, №75. – p.45-48.

12.Müasir Azərbaycan dilində cümlənin punktuaşıyası // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası // – Bakı: -2021. № 2.–s.10-15.

13.Типологиязнаковпрепинания // Typology of Punctuation Marks// Path of Science: International Electronic Scientific Journal, Vol 8, №1. – 2022, – s. 5012-5018

14.Punktuaşıyanın üslubi imkanları və müəllif punktuaşıyası // "Kashgarlı Mahmut" International Science, Culture and Education Congress (Dîvânu Lugâti't-Türk - 950) -25-27 mart, 2022,- Bakı:- s. 50- 55.

15.Durğu işarələri sistemi və beynəlxalq işarələri sistemi //Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların VI Beynəlxalq Elmi Konfransı, Bakı Mühəndislik Universiteti, -29-30 aprel, 2022, - Bakı:- s.1335-1338.

16.Yazılı nitqdə punktuaşıyanın variativliyi // Professor Qəzənfər Kazımovun anadan olmasının 85 illiyinə həsr olunan “Qəzənfər Kazımov və Azərbaycan filologiyası” adlı Respublika elmi konfransı, -20 may, 2022, -Bakı:- s.306-312.

17.Cümlə və söyləmin təşkilində punktuaşıyanın rolu //Heydər Əliyevin dil siyasəti və ana dilinin müasir problemləri” mövzusunda

respublika elmi konfransının materialları. 12 iyul 2023-cü il. – Bakı: Elm və təhsil – 2023. –s.222-226.

18. Dilin qrafik sistemində durğu işarələrinin rolu//Baku Engineering University “Journal of BEU”/ Philology and Pedagogics, –Bakı, Azerbaijan–2022/Cild, 6 №., 2, –s.120-123 (1778)

19. Importance of punctuation marks in academic witing//Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların vıı beynəlxalq elmi Konfransı - Bakı Mühəndislik Universiteti, Azərbaycan - Dövlət gömrük komitəsinin akademiyası, sabunçu/Azərbaycan -28-29 aprel 2023, –s.1919-1922 (1841)

20. Cümlə və söyləmin təşkilində punktuasiyanın rolu//Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu “Heydər Əliyevin dil siyasəti və ana dilinin müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransı. -Bakı: -12 iyul 2023, –s. 222-225.(1859)

Dissertasiyanın müdafiəsi 5 noyabr 2024-cü il tarixində saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 4 oktyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:24.09.2024

Kağız formatı:A5

Həcm: 43 183

Tiraj: 100